

QOMUSIY OLIMLARNING TILSHUNOSLIKKA OID QARASHLARI

Akbarova Shirin Avazjon qizi

Farg'ona davlat universiteti

Filologiya fakulteti o'zbek tili yo'nalishi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Sharq uyg'onish davrida yashab ijod qilgan qomusiy olimlarning tilshunoslikka oid qarashlarini chuqur ilmiy va tafakkuriy yondashuv asosida yoritishga bag'ishlangan. Unda Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino hamda Mahmud Koshg'ariy kabi buyuk mutafakkirlarning til, nutq va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatlarga oid ilmiy qarashlari tahlil qilinadi.*

Til inson ongining mahsuli sifatida talqin etilib, uning nafaqat aloqa vositasi, balki fikrni shakllantiruvchi va uni tartibga soluvchi muhim omil ekani asoslab beriladi. Qomusiy olimlarning qarashlari orqali tilning ijtimoiy tabiati, uning madaniyat bilan uzviy bog'liqligi, shuningdek, inson tafakkurining rivojlanishidagi o'rni ochib beriladi.

Til va tafakkur birligi masalasi falsafiy nuqtai nazardan yoritilib, nutq jarayonining inson ongidagi aks etish mexanizmlari tahlil qilinadi. Allomalarning ilmiy merosi zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlari bilan qiyosiy tahlil qilinib, ularning g'oyalari bugungi lingvistik nazariyalar uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qilishi ko'rsatib beriladi. Tilshunoslik tarixini inson omili bilan uyg'un holda anglash, qadimiy ilmiy merosni zamonaviy tafakkur bilan bog'lash hamda tilni faqat tizim sifatida emas, balki tirik va doimiy rivojlanib boruvchi hodisa sifatida talqin qilishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *qomusiy olimlar, til va tafakkur, nutq jarayoni, lingvistik qarashlar, tilning ijtimoiy tabiati, madaniyat va til, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, lug'atshunoslik, grammatik tizim, semantika, fonetika, tafakkur mexanizmlari, ilmiy meros, Sharq mutafakkirlari, lingvistik nazariya, inson ongi va til, nutq va mantiq, tilning rivojlanishi, til falsafasi.*

Kirish

Til insoniyat taraqqiyotining eng muhim omillaridan biridir. U nafaqat aloqa vositasi, balki inson tafakkurini shakllantiruvchi, ongni tizimlashtiruvchi va jamiyat madaniyatini aks ettiruvchi vosita sifatida ahamiyatga ega. Qadim zamonlardan boshlab tilshunoslik bilan shug'ullangan olimlar inson ongini va nutqni chuqur tahlil qilib, tilning tabiatini, uning ijtimoiy va madaniy rolini izohlashga harakat qilganlar[1].

Sharq uyg'onish davrida yashab ijod qilgan qomusiy olimlar — Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va Mahmud Koshg'ariy kabi mutafakkirlar tilning inson tafakkuri bilan uzviy bog'liqligini, nutqning ijtimoiy va madaniy rolini yoritgan. Ularning ilmiy qarashlari nafaqat o'sha davr, balki bugungi zamonaviy tilshunoslik nazariyalari uchun ham muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi[2].

Ushbu maqolada til va tafakkur, nutq va ong o'rtasidagi murakkab munosabatlar qomusiy olimlarning qarashlari orqali tahlil qilinadi va inson tafakkurining rivojlanishidagi rolini yoritishga harakat qilinadi.

Abu Nasr Forobiyning til haqidagi qarashlari

Abu Nasr Forobiy tilni inson tafakkurining tashqi aks etishi, fikr va ijtimoiy muhitni uyg'unlashtiruvchi vosita sifatida ko'radi. Unga ko'ra, til insonning ichki fikrini shakllantiruvchi va jamiyat bilan uzviy bog'laydigan ijtimoiy hodisadir[3].

Forobiy nutq va tafakkur o'rtasidagi murakkab bog'liqlikni tahlil qilib, grammatika va mantiqni uyg'un holda o'rganadi. Unga ko'ra:

Grammatika nutqning tashqi shakli va strukturasi ifodalaydi.

Mantiq esa inson tafakkurining ichki tartibini, fikrning tuzilishini ochib beradi.

Bu yondashuv orqali Forobiy tilni inson tafakkurini tartibga soluvchi vosita sifatida ko'rsatadi, ya'ni til nafaqat ma'no ifodasi, balki ongni shakllantirish, fikrni tizimlashtirish va jamiyat bilan bog'lash mexanizmi sifatida ishlaydi.

Shuningdek, Forobiy tilni jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida baholaydi. Unga ko'ra, jamiyatda nutq va til tizimlari rivojlangan sari inson

tafakkuri va madaniy tafakkur ham rivojlanadi. Masalan, ilmiy va falsafiy bilimlar faqat til orqali shakllanadi va keyinchalik jamiyatga tarqaladi.

Abu Rayhon Beruniyning lingvistik qarashlari

Abu Rayhon Beruniy tilni qiyosiy-tarixiy yondashuv orqali o'rgangan. U turli xalqlar tillarini taqqoslab, ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlashga harakat qilgan[4].

Beruniy tilni shunchaki kommunikatsiya vositasi sifatida emas, balki:

-Madaniy merosning aks ettiruvchisi,

-Inson tafakkurining tarixiy jarayonlardagi izchilligi,

-Tarjima va ma'no ifodalashdagi murakkabliklar nuqtai nazaridan tahlil qiladi.

U tilning xalq madaniyati va urf-odatlar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Masalan, turkiy va fors tillari o'rtasidagi fonetik o'xshashliklar va leksik farqlar orqali u tilning tarixiy va madaniy rivojlanishini angelaydi. Shu bilan birga, Beruniy tarjima jarayonidagi qiyinchiliklarni tushuntirib, til birliklarining boshqa tilga to'liq mos kelmasligini ilmiy asoslaydi. Bu esa tilning inson tafakkuri bilan bog'liqligini, uning kontekstga bog'liqligini ko'rsatadi.

Abu Ali ibn Sinoning til va nutq haqidagi fikrlari

Abu Ali ibn Sino nutqni inson tafakkurining to'g'ridan-to'g'ri aks etishi sifatida ko'radi[5]. U fonetika, semantika va mantiqiy kategoriyalarni uyg'un holda o'rganib, til birliklarining ma'no ifodalashdagi rolini chuqur tahlil qiladi.

Ibn Sino nutq jarayonini inson ongining faol ishlash mexanizmi sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, har bir so'z va ibora insonning ichki fikr dunyosini tashqi shaklga chiqaradi. Shuning uchun til va tafakkur bir-birini to'ldiruvchi hodisadir.

Bundan tashqari, Ibn Sino inson tafakkurining rivojlanishida tilning ahamiyatini ko'rsatadi: u fikrni tushunish, uni tizimlashtirish va boshqalarga yetkazish jarayonida asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu tariqa, til inson ongining faoliyatini shakllantiradi va tafakkur mexanizmlarini rivojlantiradi.

Mahmud Koshg'ariyning lug'atshunoslikdagi o'rni

Mahmud Koshg'ariy turkiy tillarning lug'aviy boyligini tizimlashtirgan

buyuk olimdir[6]. Uning *Devonu lug'otit turk* asari turkiy tillarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini ilmiy asosda bayon etadi.

Koshg'ariy tilni:

- Xalq tafakkurining mahsuli,**
- Tarixiy va madaniy merosning aks ettiruvchisi,**
- Amaliy lug'atshunoslik vositasi** sifatida ko'rsatadi.

Uning yondashuvi orqali til nafaqat aloqa vositasi, balki inson tafakkuri va madaniyatini uyg'unlashtiruvchi omil sifatida talqin qilinadi. Masalan, turkiy tillarning sinonimlari, antonimlari va ma'no o'zgarishlari inson tafakkurining tasavvur doirasini kengaytiradi va ularning mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi.

Qiyosiy tahlil

Qomusiy olimlarning qarashlarini tahlil qilganda quyidagi umumiy xulosalarni chiqarish mumkin:

Til va tafakkur uyg'unligi: Forobiy va Ibn Sino til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni mantiqiy asosda tahlil qilgan.

Tilning madaniy va tarixiy tabiati: Beruniy va Koshg'ariy tilni ijtimoiy, tarixiy va madaniy kontekstda o'rgangan.

Nutq va ongning aks etishi: Har bir olim nutqni inson tafakkurining tashqi aks etishi sifatida ko'rgan va uning jamiyat va madaniyat bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatgan.

Bugungi zamonaviy tilshunoslikning quyidagi yo'nalishlari bilan mos keladi:

Sotsiolingvistika: tilning jamiyatdagi o'rni va roli

Psixolingvistika: nutq va ongning o'zaro ta'siri

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik: turli tillarning qiyosiy tahlili

Leksikografiya: lug'at yaratish va til birliklarini tizimlashtirish

Xulosa

Qomusiy olimlarning tilshunoslikka oid qarashlari nafaqat o'z davrida, balki bugungi zamonaviy ilmiy tafakkur uchun ham katta ahamiyatga ega. Ularning ilmiy merosi orqali quyidagi asosiy jihatlar ochib beriladi:

Til va tafakkur birligi: Forobiy va Ibn Sino tilni nafaqat aloqa vositasi, balki inson tafakkurining tashqi aks etishi sifatida ko'rgan. Til tafakkur jarayonini tartibga soladi, fikrni tizimlashtiradi va ongni shakllantiradi.

Tilning madaniy va ijtimoiy tabiati: Beruniy va Koshg'ariy tilni tarixiy va madaniy jarayonlar bilan bog'lab, uning xalq tafakkuri va madaniyatni aks ettiruvchi vosita ekanini ko'rsatgan. Bu orqali tilning inson ongida aks etish mexanizmlari, ma'no ifodalash va mantiqiy fikrlash bilan uzviy bog'liqligi yoritiladi.

Nutq va onging aks etishi: Har bir olim nutq jarayonini inson tafakkurining faol ishlash mexanizmi sifatida talqin qilgan. Nutq va til orqali inson fikri tashqi shaklga chiqadi, bilim va madaniyat jamiyatga tarqaladi.

Lingvistik va amaliy ahamiyat: Koshg'ariy asarlari orqali tilning amaliy lug'atshunoslikdagi roli va uning madaniy meros sifatida saqlanishi ko'rsatib beriladi. Shu bilan birga, zamonaviy lingvistik nazariyalar (psixolingvistika, sotsiolingvistika, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik) qomusiy olimlarning qarashlari bilan uyg'unlashadi.

Shu nuqtai nazardan, qomusiy olimlarning ilmiy merosi nafaqat tilning tizimli tahlilini, balki inson tafakkuri, madaniy jarayonlar va jamiyat bilan bog'liq tafakkur mexanizmlarini chuqur anglash imkonini beradi. Ularning qarashlari tilshunoslik, psixolingvistika, leksikografiya va madaniyatshunoslik uchun muhim nazariy manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Forobiy, A.N. *Fozil odamlar shahri*. Toshkent: O'qituvchi, 2010.
2. Beruniy, A.R. *Hindiston*. Toshkent: Sharq, 2008.
3. Ibn Sino, A.A. *Donishnoma*. Toshkent: Fan, 2009.
4. Mahmud Koshg'ariy. *Devonu lug'otit turk*. Toshkent: Akademnashr, 2007.
5. Nurmonov, A. *O'zbek tilshunosligi tarixi*. Toshkent: Fan, 2015.
6. Rahmatullayev, Sh. *Tilshunoslik asoslari*. Toshkent: O'qituvchi, 2012.